

**NJIAMAATỤ N’AKWỤKWỌ AGỤMAGỤ IGBO: NNYOCHA ALA
BINGONA ELELIJA NA IHE O MERE.**

Si N’Aka

Edith U. Nwobu

Ngalaba Amụmamụ Igbo, Afrịka na Eshia
Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka
eu.nwobu@unizik.edu.ng, 08037528739

Na

Precious O. Akidi

Ngalaba amụmamụ Igbo, Afrịka na Eshia
Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka
09083756565

Ụmị edemede

Nchọcha a bụ maka nnyocha njiamaatụ n’agumagụ Igbo, site n’igbado ụkwụ n’Ala Bingo na Elelija Na Ihe O mere, nke D. N. Achara dere. Nchọcha a bụ nke ebumnuche ya bụ igosiputa uzọ dị iche iche odee si esite n’agwa na echiche dị iche iche pụtagasiri ihè n’akwụkwọ abụọ ndị a ziputa mmetụta njiamaatụ n’ụwa a na-ahụ anya. N’ụwa a na-ahụ anya, otutu agwa na-arụ ọrụ naya. ọ bụ ya kpatara nchọcha a jiri buru nchọcha ntinye n’ọrụ. N’iji mee nchọcha a n’etu dị mma, a na-agbaso atutu njiamaatụ n’itucha ngwa nchọcha. Agwa ndi ahụ gunyere nke Eze ọgara ọrụ n’afọ lota n’afọ, ọgụ, Mgba, Nnunu, Afọ Afọ, Atimkpara, ọkpụ nkọ ntị, Elelija naEze amaghị ihe oma. Nchoputa nchọcha a na-egosi na agwa ndi a si n’agumagụ abụọ a na-eziputa njiamaatụ ihe ndi na-eme n’ụwa. A choputakwara na odee ziputara echiche di iche iche ndi gunyere; amamihe, ogologo ntachi obi, mpako, ohu, ihu oma, mmegbu iji mee ka a hu na ndi odee ji agumagụ ha eme ugegbe ihe na-eme n’ụwa mmadu.

1.0 Okwu mmalite

Isiokwu a na-eleba anya n’edemede a bụ Njiamaatụ n’Akwụkwọ Agumagụ Igbo: Nnyocha Ala Bingo na Elelija Na Ihe O Mere nke D. N. Achara. Akukọ njiamaatụ so n’otu akukọ odinaala ndi Igbo nwere. O bụ udi akukọ bụ naani n’ima atụ ka o nwere ike ime. N’agbanyeghi na ọ na-eziputa otutu ihe gbasara usoro obibi ndu umu mmadu na otutu ihe na-eme n’ụwa a na-ahụ anya, akukọ njiamaatụ enweghi ike imenwu kpomkwem n’ụwa a na-ahụ anya. Mana odee na-eji asusu mee ka ọgụu chemie echiche ime gbasara ụwa a na-ahụ anya. Ebube niile agumagụ nwere bụ asusu. E wezuga asusu a pughi inwe ihe ọ bula di ka agumagụ. Onye na-amu asusu na-esite n’agumagụ amuta ka asusu ahụ si aru ọrụ di iche iche.

Ebumnobi nchọcha a bụ inyocha njiamatụ n'agumagu Igbo, site n'igbado ukwu n'Ala Bingo na *Elelịa Na Ihe O Mere*. A ga-egosiputa ụzọ dị iche iche ode si site n'agwa dị iche iche putagasiri ihe n'akwukwo abuo ndi a ziputa mmetuta njiamatụ n'ụwa a na-ahụ anya.

Usoro a gbasoro wee mee nchọcha a bụ nke ntinye n'oru. O bu atutu njiamatụ ka e ji tuchaa ngwaa nchọcha. Nhazi nchọcha a gunyere: Okwu mmalite: N'ebe a ka a kowara na nkenke gbasara edemede nchọcha a. Ntuleghari agumagu: o bu n'ebe a ka a tuleghariri nchọcha ndi e merela gbasara isiokwu nchọcha a. Ntucha nchọcha: N'ebe a ka a nooro toghere ma tuchaa agwa di iche iche putara ihe n'akwukwo Igbo ndi a horo. Nchikota nchoputa: Ebe a, a chikotara nchoputa sitere na nchọcha e mere. Mmechi: N'ebe a ka a chikotara ma kapia nchọcha e mere onu.

Nchọcha a di ezigbo mkpa n'ihu na o ga-etinyeso n'akwukwo edemede nchọcha di n'asusu Igbo ma nyere ndi mmadu aka inwe ezi nghota mgbe ha na-agu akwukwo agumagu, tumadi nke njiamatụ.

2.0 Ntuleghari Agumagu

Asusu bu ihe mmadu ji ebi ndu. Ma mgbe mmadu mu anya ma mgbe o na-arahu ura, o na-asu asusu. Karichaa iheniile, asusu bu ihe mere mmadu ha puo iche n'ebe anumanu no. Nke a mere Fromkin, Rodman na Hyams (2014:1) ji si na nsirihuwa ndi ufodu n'Afrika bu na nwa a muru ohuu bu ihe ganye na o bido ikwu o wee buru mmadu. Ihe o putara bu na o bu asusu mere mmadu mmadu. Ha gara n'ihu si n'onu Whorf kwuo na mmadu na-eji asusu ya aboka onatarachi di n'ụwa.

Amberg na Vause (2009) kowara asusu di ka uzọ nnwekorita. Ha si na iji nwee ezi nnwekorita, a ga-enweriri asusu n'etiti mmadu na ibe ya. Nke ziputara na ihe jikoro mmadu na agumagu bu asusu.

Agumagu bu nka. O bu ihe di iche iche mmadu cheputara ma koputa, guputa, meputa ma o bu deputa n'akwukwo ka ndi ozọ nwee ike iketa oke na ya. Nke a kwadoro ihe Nwadike (1992:12) kwuru maka agumagu, na o bu "oru nka nke sitere n'echiche puta ma buru nke e si na ya egosiputa ma na-ahu ndu". Agumagu bu otu n'ime omenala mmadu nwere. o bu uzọ mmadu si eziputa nka na echemeche ya. Canfield (1981) ziputara na agumagu n'odidi ya na-ekwu na-akowanye gbasara ndu ndi, obodo, onodu, ihe mere mmadu na nkenke. O kwukwara na agumagu di ka ihe o bua mmadu kwuru ma o bu deturu nke na-eziputa ihe mere mmadu na ihe ncheputa n'agbanyeghi udi o di na ya. Ya mere a ga-asị na agumagu bu echereche niile e ziputara n'udi nka nke na-eziputa obodo na ndi no na ya.

Agumagu di n'udi di iche iche. E nwere agumagu onu bu nke a koru n'onu site n'ogbo fere n'ogbo. Agumagu ederede bu udi agumagu ozo. Nke a bu nke e deturu n'akwukwo gbasara ihe di iche iche. Ozo bu nke nkiri bu nke a n-emeputa na nkwo onye o bu ana ekiri. Agumagu nwere ngalaba ato n'ozuzu oke ya, akuko, ejije na abu. A bia n'akuko, e nwere nke mere eme na nke a roro aru. Nke a gbadoro ukwu na ya n'edemede a bu nke a roro aru. Agumagu a roro aru bu agumagu emeghi eme. O bu nke sitere n'ime anya echiche mmadu puta.

O nwere oru di iche iche agumagu na-aru na ndu mmadu. Na mbu, agumagu na-akuzi asusu. E si n'agumagu amutawanye asusu. Oge mmadu na-agu, ege ma o bu ekiri agumagu, o na-amuta mkporuokwu asusu ahu na etu asusu di etu a si aru oru. A na-esite n'agumagu ahafe omenala na nsirihundu ndi. o bu site n'agumagu ka e si echekwa omenala obodo. Agumagu na-ahazikwa agwa mmadu. Oge mmadu na-agu agumagu, o na-esi nay a muta ihe di mma na nke adighi mma. N'oge gboo, o bu agumagu odinala ka ndi Igbo na-agbado ukwu were azulite umu ha. Ha na-akoro umuaka udi akuko odinala di iche iche iji zuo echiche na amimihe ha. Mana ta a e detuola otutu akuko odinala ndi Igbo n'akwukwo n'udi na onye choo o goro ya guo ebe o bu na oge o bu na-echeghi ka oko akuko bia ko ya. Akuko ndi ahu na-abukari njiamatu.

Agumagu njiamatu bu udi agumagu emeghi eme. O na-abukari ihe nwere ike ime naani n'echiche mmadu ma o bu na nro. A na-eji ya eme ihe ngosi gbasara uwa a na-ahu anya. Nwadike (1992) kwara akuko njiamatu di ka ihe niile na-eme ka nro, ihe ndi na-eme na ya anaghi eso usoro ndu na chi, mmadu anaghi anwu anwu. o nwugodu site n'otu ihe ma o bu ozo o bilitekwa. Ihe niile na-aga werewere n'enweghi nsogbu. Nsogbu digodi agwa nzoputa na-abia zoputa onye no na mkpa, ihe ndagide na mkpagbu na-abu na nwa oge, ihe niile adirikwa mma. N'uche Abrams na Harpham (2012:16), njiamatu na-ekwu maka odidi ihe di iche iche, odidi akparamagwa, udi omume di iche iche, isiokwu na inyege na-aputa ihe n'udi agumagu di iche iche, nkomiiko, na nro. Ha kwara na a na-enwe ihe ndi a di ka etui he si aga n'echiche mmadu nke mputa ihe ya n'agumagu na-eme ka ogu agumagu chemie echiche ime maka na o na-eketa oke na njiamatu ode ziputara n'akwukwo ya. Na nkwa ya, Ibitola (2015) si na akuko njiamatu di ka agumagu ndi ahu na-agba ama ihe ndi n'enweghi ike imenwu eme mana o bu ihe mmadu nwere ike iji uche ya mata ihe o na-ekwu maka ya. Iji kwado nkwa Ibitola, Obidiebube (2011) kwuru na akuko njiamatu bu ihe ndi na-apughi ime eme, ihe ndi na-eme na ya anaghi eso usoro ndu na usoro okike, o gwara n'ihu ikwu na mmadu na-anodu na- epotori n'enweghi nsogbu o bu. Ya bu, ihe niile na-eme n'akuko ahu na-eme ka nro, di ka n'akwukwo *Ala Bingo*, Eze o gara olu n'afu lota n'afu bi n'eligwe ma birikwa n'elu uwa bu *Ala Bingo*. N'akwukwo akuko *Elelia na Ihe O Mere* umu nunu mere ka *Elelia* na-anu asusu umu anumanu. Eze amaghi ihe

oma ghooro oke tapuo akpati a ruru okpukpu asaa. Ihe ndi a niile gara n'akuko abuo, ma aha di iche iche a kpo gasiri n'akwukwo a puru iche. N'ebe a anyi ghotara na akuko njiamatu bu ihe ndi ahụ na-enweghi ike imenwu eme, ma aha ma ebe di iche iche a kpo gasiri aha di iche iche bucha ihe ndi anaghi anu n'uwa mmadu a na-ahụ anya. Ya mere akuko njiamatu bu akuko nwere ike ime naani n'uwa a maghi ebe o di. Agwa a na-eziputakarị na ya na-enwe onyinye puru iche nke na-eme ka o nwe ike ime ihe mmadu nkiti na-apughi ime. Ozo, n'akuko njiamatu, a na-enwe dike a na-elegara anya di ka onye nzoputa. Njiamatu nwere ike ibu ihe ngosi, inyege, akparamagwa na ebe nziputa.

2.1 Ntuleghari Atutu

Atutu njiamatu bu Maud Bodkin choputara ya n'afọ 1934 site n'edemede ya, *Archetypal Patterns in Poetry*. Njiamatu na-akowa etui he si esi n'uzo di okirikiri, nakwa odidi omenala, odibendi, inyege na nkwenye emetuta agumagu. O bu nkwenye atutu a na ihe ngosi ufodu na-eziputa otu udi echiche n'agbanyeghi ebe na oge. Ndi odee na-agbado ukwu n'ihe ngosi iji weputa echiche di ana n'ebe ogu nọ. Njiamatu nwere adimike n'uzo di iche iche. Nke mbu bu na o na-achọ ihe ngosi di n'agumagu na mputara ha. ozo, nnukwu ngwaoru e ji akuzi ma na-eziputa mmetuta, nkwenye na echiche. O na-eme ka a mata ihe mere agumagu ji emetu ime mmuo ogu.

N'aka nke ozo, e nwere ufodu ebe atutu a riri mperi. Ufodu mmadu ekwenyeghi na atutu a n'ihu na ha na-ekwu na o na-ewezuga akanka odee mee ka ihe niile ghakota onu. Ozo bu na mmadu nwere ike iche echiche gbasara ihe ngosi ndi a puo n'ebumnobi odee agumagu. Mana nkocha ndi a emeghi ka atutu a ghara ina aga n'ihu. A hooro atutu njiamatu maka edemede a n'ihu na ihe ngosi di iche iche putara ihè n'akwukwo ogugu ndi a hooro.

2.2 Nchikota akuko di n'akwukwo a hooro

2.2.1 Akuko Ala Bingo

Akuko di n'Ala Bingo bu gbasara otu onye eze a na-akpo ogara olu n'afọ lota n'afọ. Eze a bi n'elu igwe birikwa n'Ala Bingo. Mgbe o bula eze a gbagoro elu igwe, a na-enwe udu mmiri n'uwa. o gbadata n'uwa, e nwee okochi. Mana otu ubochi o bira Ala Bingo, o huru nzo ukwu mmadu. Nke gbara ya ghari, mee ka obi ya ghara ino n'ezumike n'ihu na o chere na o nwere ndi na-abia inara ya ala eze ya. O bidoro igba mbọ ka o hu onye nwe nzo ukwu ahụ. Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ mechara chota onye nwe nzo ukwu ahụ site n'enyemaka otu n'ime ndi ohu ya mana oge o chotara onye nwe nzo ukwu ahụ ka ihe na-eme ya ka njo n'ihu na mma nwaagboghọ nwe nzo ukwu ahụ mebiri ya isi. O wee chosie ike ijide ma luo ya. Nke a megidere ganye na ndi ohu ya kelere ya o si "Ehee

Adaeze bi n'osimiri Bingo." E mechara ndi ohu ya nyere ya aka site n'igwa ya ihe o ga-eme wee jide ma luo nwaanyi ahụ n'agbanyeghi na o dighi eleta ha anya. o luru nwaagboghọ ahụ ma mụta umu nwoke abuo aha ha bu ogu na Mgba.

E mecha oge o chorọ imata onye ga-anochi anya ya mgbe o noghizi, o nye umu ya abuo ihe ha ga-eme na ajuju ha ga-aza. Nke a bu ka o wee mara onye ka sie ike nakwa onye ka nwee amamihe. Ogu nwetakariri nwanne ya bu Mgba n'ihe a chorọ. O wee buru ya ga-anochi anya nna ha ma a choo ya a hughị. Nke mere na o bu diokpara na-anochi anya nna ya ma o nwuo.

2.2.2 Akuko Elelia Na Ihe O Mere

Elelia Na Ihe O Mere bu akuko gbasara nwata nwoke a na-akpo Elelia na eze obodo ha bu Amaghi ihe oma. Elelia bu onye Asan di na Krosu Riva. O bu naani nwa ukpabi na nwunye ya mutara. Elelia bidoro ka o di na nwata chebe etu o ga-esi nweta ego iji nyere nne na nna ya aka n'ihina ha bu ogbenye. N'ihina nke a, o na-aku azu ma na-esikwa onya o ji amata anu di iche iche. Mana nwata nwoke a bu onye obi ebere nke mere na o bia ileta onya ya o buru na anu o matara ka di ndu, o na-atohapu anu di etu a ka o gaba.

Eze amaghi ihe oma n'aka nke ya bu eze na-achị obodo Elelia ha. Di ka aha ya si di, o maghi ihe oma. o bu ya ka Elelia na-eresi anu na azu o na-egbu mana obi adighi yamma n'ebe Elelia no. o nogidere were kalari nye Elelia ka o debe ma mecha ghorọ oke tapuo akpati okpukpu asaa ga were ya tunye n'ime osimiri. O mechara nke a, gwa Elelia ka o je wetara ya kalari o nyere ya. umu nnunu na umu anumanu di iche iche nyeere Elelia aka n'ime nke a n'ihina obi ebere ya n'ebe umu anumanu di. Eze mechara gwa Elelia ka o je luta nwa Nwogu n'ihina o chorọ ihe ga-eme Elelia ka o nwuo. Mana n'ihina obi ebere na ezi omume Elelia ihe di iche iche putara ihè inyere ya aka. O jere luta ada Nwogu ma lata.

2.3 Agwa ufodu putara ihè n'akwukwo ndi a hooro

2.3.1 Agwa ufodu putara ihè n'Ala Bingo

i. Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ

Eze a bu isi agwa no n'akuko a. Odee kowara eze a di ka onye nwere ebe obibi abuo, Ala Bingo na n'Elu Igwe. Achara (AB, 1981:3) kowara Eze a si:

otutu mgbe o na-agba mmadu niile ghari etu anyi
si enwe ihe a na-akpo, okochi na udummiri. O bu
onye eze a na-eme ihe niile ndi a. Ebe o wuru otu

ulo ya bu n'Elu Igwe; ebe o wuru ozo bu na Bingo.

Odee akwukwo a kowaputara na o bu nani Eze a bu ihe maara uzo Ala Bingo tutu o mee ka ndiohu ya matakwa ebe ahụ, ewezuga ha odighi onye ozo maara ebe ahụ.

ii. Ogu

Ogu bu okpara Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ. o bu onye siri ike nke okpukpu aka. N'ih ike a, ya na mmadu na anumanu na-alu ugu.

iii. Mgba

Mgba bu nwa nke abuo Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ mutara. Akuko kowara na o bu etu ahụ ugu nwanne ya si ejeghari na-alu ugu ka mgba sikwa ejeghari agba mgba ma mmadu ma anumanu ka ya na ha na-agba mgba.

2.3.2 Agwa ufodu putara ihen'Elelia Na Ihe O Mere

i. Elelia

Elelia bu isi a huru kwaba okpu n'akwukwo a. Elelia bu nani nwa Maazi na Oriaku ukpaabi nke Asan mutara. o bu ya bu na nne na nna ya na-eje eje, na-ala ala. N'ih ike a, o juru ije soro Eze Amaghi-ihe-oma biri. Achara (ENIOM, 1989: 10) kwuru na, "Elelia bu onye mmadu niile na anumanu niile huru n'anya n'ih obi ebere ya."

ii. Eze Amaghi ihe oma

Eze amaghi ihe oma bu eze na-achi obodo Asan di na Krosu Riva. Di ka aha ya si di, Omaghi ihe oma. O bu eze ejighi ndi o na-achi kporo ihe o bu.

iii. Nnunu

Nnunu bu agwa ozo putara ihe nke odee akwukwo a. N'ebe a, odee kowara nnunu di ka ihe na-ekwu okwu. O ziputara etu nnunu si kporo Elelia oku.

iv. Afọ-Afọ

Afọ-afọ bu agwa ozo putara ihe n'Elelia Na Ihe O Mere. O dee kowaoro ekereke a di ka nke na-eri nani nri. O nwere ike iricha nri niile di n'ua na-achọ ozo.

v. Anya-Any

Any-Any bu ekereke odee ziputara di ka nke nwere ike ino ebe o bu hu ihe na-eme na mpaghara uwa o bu.

vi. Atimkpara

Na nkowa odee nyere agwa a, o si na,

O di ogologo karichaa mmadu niile bi n'elu uwa. o dighi mmiri o bula nke o na-adighi eji ukwu agafe n'ihi na etu o bula mmiri siri di ogbu, dikwa omimi o gaghi eru ya n'afọ, o buru na o dilara n'okporo uzọ, naani isite n'ebe ukwu ya di rue ebe isi ya di ga-ewe oje ije ihe di ka ubochi asaa. (Achara, ENIOM, 1989: 20 & 59).

vii. okpu-Nko-Nti

Na nkowa odee nyere agwa a, o si na,

O bu mmadu nke gbara ghari n'omume ya, o dighi ebi otu ebe, naani ihe bu oru ya bu ijezu elu uwa, ebe o bula o ruru, o buru na ndi bi n'ebe ahụ enweghi mmiri, o mee ka ha nwee mmiri site na ikpupu okpu nke di n'akuku nti ya, mgbe ahụ mmiri ga-esi n'akuku nti ya wuputa. Mgbe ufodu, o buru na umu mmadu na-achọ ka o gosi ha onye o bu, o ga-adaba n'ime mmiri otu mmiri ahụ siri di ukwu. o ga-anutacha ya, burukwa nke o nuru n'ime afọ ya.

viii. Nti-Anunu

Na nkowa odee,

O bukwa site n'etu o si anu ihe e kwuru kpatara e jiri si na o sitere n'agburu anu ohia nke a na-akpo "Aghu" puta. Aghu adighi anu okwu o bula nke e kwusiri ike, ma o buru na e kwuo ya n'izu, o ghaghi inu ya. Nti anunu ahụ na-enwe ike anu ihe onye no ihe di ka ogu maaili ise kwuru. E kwuru si na o bu ifufe na-ebutere ya okwu niile n'ihi na ihe ndi a o na-anu abughi ihe e kwuru n'olu ike, kama o bu ihe ndi e kwuru n'olu nro. (Achara, ENIOM, 1989: 19 & 61).

Achara ji agwa ndi a e ziputara n'elu ziputa njiamatu di iche iche.

3.0 Nziputa njiamatu n'akwukwo ndi a hooro

3.1 Nziputa njiamatun'Ala Bingo

i. Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ

N'Ala Bingo, odee kowara Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ di ka ogaranya bi n'elu igwe, birikwa n'Ala Bingo. ozo bu na o bu ya na-eme ka e nwee udu mmiri na okochi. Nke a putara ihe n'akwukwo a, (AB, 1981:3), "otutu mgbe o na-agba mmadu niile ghari otu anyi si enwe ihe a na-akpo, okochi na udummiri. O bu onye eze a na-eme ihe niile ndi a."

Aha eze a na-aza na ihe o na-eme gosiri na o nwere ike puru iche iche eke kere uwa nyere ya, nke mere o ji abụ o laa n'elu igwe mmiri ezowe n'ụwa, o gbadata n'ụwa e nwee okochi. Nke a putara na eke kere uwa na-enye mmadu niile onyinye etu o siri masi ya. ozo bu na etu odee si ziputa agwa a ga-eme ka mmadu chemie echiche ime gbasara odidi udu mmiri na okochi anyi na-enwe n'ụwa a. ozo di ka ibe ya bu na ihe mere ogara olu n'afọ lota n'afọ ka o jekwuru ohu ya o chupuru achupu. Nke a bu njiamatu na-egosi na mpako na mmegbu adighi mma n'ihi na uwa enweghi onye o zuoro oke.

ii. Ogu

Ogu bu diokpara Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ. o bu akatamkpo mmadu. Ihe ya niile puru iche. o naghị eri nri etu mmadu nkiti si eri. Di ka aha ya si di, naani ogu ka o na-aga ebe niile alu. Lee ihe odee dere maka ya,

O naghị eri ihe mgbe niile kama o na-eri n'afọ n'afọ. Ihe di ebube n'ahu ya bu mgbe o gaje iri, o na-ericha ihe nnu mmadu enweghi ike iricha. O naghị eji iko ma o bu mpi anu anu mmiri kama o bu ihe di ka ihe ndi Bekee na-akpo tanki e ji adoba mmiri ka o ji anu mmiri, mgbe o bula e sichara nri ihe o na-eme bu idieru ala okorobia iri na abuo aka siri ike achiri ogu Bekee na-akpo 'spade' ekuru nri ahụ awunye ya n'onu. o buru na o choba inu mmiri ha niile etinye aka buru mmiri nke juru n'ite mmiri na-agbai ya n'onu tutu ha agbaichaa ihe di ka ohu ite mmiri. Ndi inyom ndi na-egwere ya anwuru nke o na-akpo di ogu ndi iyom ise. ogu na-eje ebe niile na-alusi ihe o bula nke o huru ogu na-egbukwa ha, ma mmadu ma anumanu. Otu n'ime ihe o mere siri ike bu itigbu odum n'aka. odum bu anu nke otutu mmadu kwuru na o bu anu kachasi anu niile ike, odum na-egbu agu. (AB, 1981:20)

Site na nkowa odee akwukwo a nyere gbasara ogo, a ga-ahu na ihe niile o kowara gbasara ya abughi ihe e ji amata mmadu nkiti. Naani na nro ka mmadu nwere ike ihu udi ihe di etu a. Ya mere nke a bu njiamatu nya ogo iji mata na onye o bu na no n'awa nwere ihe o di mma na ya.

iii. Mgba

Mgba bu nwa nke abuo Eze ogara olo n'afọ lota n'afọ mutara. Akuko kowara na o bukwa etu ahụ ogo nwanne ya si ejeghari na-ahu ogo ka mgba si ejeghari agba mgba ma mmadu ma anumanu ka ya na ha na-agba mgba. "N'ala ndi ojii niile o buru na mmadu na-agba mgba nke ukwu a na-aju ya si: "{ bu adaka?" Adaka bu anu ohia di ike mgba karichaa anu o bu na mmadu o bu, ma naani onye jidere ya na mgba bu nwa eze aha ya bu Mgba." (AB, 1981:23)

Odee ziputara njiamatu site n'iji agwa mgba kowaputa nke a n'ihu na mmadu ma o bu otu onye apughi ijide nwa adaka naani ya. N'ebe a Mgba nwere ike iziputa onye aka siri ike na mgba n'otu obodo, Adaka aburu onye ozo azu ya adighi eru ala n'obodo ozo. Nziputa njiamatu a ga-eme ka ogo chee echichi gbasara uru mmadu nwere ike iba n'obodo.

3.2 Nziputa njiamatu n'Elelia Na Ihe O Mere

i. Elelia

Odee ji agwa a ziputa ihe di iche iche a na-ahu n'awa ma ta a ma echi. Ihe ndi ahụ gunyere; ogbenye, umeala, obi ebere na igba mbọ. "Elelia bu onye mmadu niile na anumanu niile huru n'anya n'ihu obi ebere ya." (ENIOM, 1989: 10)

Nke a apughi imenwu eme n'ihu na, n'ezie mmadu nwere ike ihu mmadu ibe ya n'anya mana anumanu amaghi ihe bu ihunanya ya bu na odee a sitere n'uzo a wee ziputa njiamatu udi ihunanya na ihu oma di n'ebe Elelia no. Nke a bu iji zi ogo na ekereke di iche iche nwere ike iruko oru onu iji nyere aka na mbọ o na-agba di ka mmadu.

ii. Nnunu

Nnunu bu agwa ozo putara ihe nke odee akwukwo a bu D.N. Achara jiri ziputa njiamatu, n'ihu na otutu agwa di iche iche ka nnunu a kpagasiri bu agwa nnunu ekwesighi ikpanwu. "Nnunu ahụ wee sere n'elu mmiri, kpoọ ya oku. o choro igba oso, nnunu ahụ kposie ya oku ike, gwakwa ya ka o chere. o si ya na site n'ihu ebere ya n'ebe umu anumanu no ka ya na-achọ inyere ya aka na mmekpa ahụ nke o no n'ime ya." Achara (ENIOM, 1989: 11&12). Nke a ziputara na akparamagwa mmadu na-akwara ya uzo. N'ebe a, di ka a maara, na umu anumanu anaghi ekwu okwu mana odee kowaputara na Nnunu kporo Elelia oku.

iii. Amaghị-ihe-oma

Amaghị-ihe-oma bụ eze, dị ka aha ya siri dị, ọ chọghị ịma ihe oma ọ bụla, ọ bu eze ndị Asan. Dị ka akụkọ siri kọọ, ọ chinyere onye isi agwọ n'akpa ya n'ihi na ọ choro ka ọ nwuo. ọ bukwa ya nyere Elelia kalari ka o dotere ya n'ihi na ọ chokwara Elelia onwu.

N'ebe ndi a ka o ziputara njiamatu site n'udi agwa o kpagasiri.

Abali niile, Amaghị-ihe-oma aghoo oke, na-epioghari ebe niile, na-achọ ebe Elelia ga-ezo kalari ahụ. ọ dighi ebe ọ choghi ya, ma ọ hughị ya. e mesia, o jebe n'ime ohia gbara ulo Elelia ha gburugburu ma n'ime ohia diketere mmiri nke dikwa n'ala ahụ. Ma ha niile bu n'efu, n'ihi na kalari adighi n'ime mmiri ma ọ bu n'ime ohia. N'ikpeazu, echiche ya wee gaa n'ebe ihe ukwu ahụ a kwuwara n'elu ulo Elelia di. (Achara, 1989: 7)

Odee akwukwo a ziputara njiamatu site n'iji agwa Eze amaghị ihe oma wee gosiputa nke a n'elu di ka o siri kwuo, mmadu agaghị aghonwu oke n'abughị ma onye ahụ abụ amosu. Nke a gosiri na mmadu nwere ike ime ihe ọ bula iji menwute onye ọ kporo asi.

iv. Afọ-Afọ

Afọ-afọ bụ agwa ozo putara ihè nke odee jiri were ziputa njiamatu n'akwukwo ya. ọ bu onye na-akpa ike n'ebe nri di. Odee gosiputara nke a n'ebe o kwuru na:

Ihe mbu Nwoogu mere bu isi nri otu o chere na e mee elu, mee ala, ọ dighi otu onye eke kere nwere ike iricha ya. Ọ si na ya na-achọ ka Elelia ma ọ bu onye ọ ga-ahoputa richaa nri ahụ niile. Afọ-afọ kwuputa si n'isi richapu ihe niile nke bu na ọ foduru ihe nta ka ọ takota ite e jiri sie ofe na oku na ikwe e ji tinyere ya utara na ji. (Achara, ENIOM, 1989: 58)

v. Anya-Any

Achara jikwa agwa a ziputa njiamatu n'akwukwo a, n'izizi aha a abughị aha mmadu nkiti na-aza, lee ka Anya Anya si aru oru, "Anyanya ma ọ bu 'Anyanya waa akpa' puta si "Lekwa mgbalaka ahụ n'etiti ahijia nke di n'ala mmiri." (ENIOM, 1989:59).

vi. Atimkpara

Atimkpara di ogologo karicha ihe niile e kere eke n'ụwa a. Osimiri anaghi aburu ya osimiri n'ihi na o bu n'afọ ka o na-eru ya.

Ọ di ogologo karichaa mmadu niile bi n'elu uwa, o dighi mmiri o bula nke o na-adighi eji ukwu agafe n'ihi na etu o bula mmiri siri di ogbu, dikwa omimi o gaghi eru ya n'afọ, o buru na o dilara n'okporo ụzọ, nani isite n'ebe ukwu ya di rue ebe isi ya di ga-ewe oje ije ihe di ka ubochi asaa. Atimkpara ribaa n'ime osimiri. Tibanye aka ya n'ime mmiri ahụ guputa ya bu mgbalaka. (ENIOM, 1989:20 & 59)

Site n'ihe ndi a odee kwuru n'elu, a ga-achoputa na ihe niile o kwuru bucha ihe ndi apughi ime n'ụwa a na-ahụ anya n'ihi na anyi maara na mmadu apughi ito udi ogologo ahụ odee na-akowaputa.

vii. Okpu-Nko-Nti

Okpu nko nti bu ekereke nwere ike igbo mmiri ga-emebe osimiri ma o bu nuchaa mmiri kariri osimiri.

.... Ebe Nwoogo meziri akwa ha ga-arahu ura bu n'elu ite igwe ukwu nke di ka njini, ma o bu ite igwe ukwu ahụ ebe a na-afu oku n'ugbo ala. N'etiti abali, o bata mgbe onye o bula na-amaghi, kporo nwa ya jee dewe n'agwa etiti di na 'a ghara mba a gaa mba'. oku malitere ire n'ime ite ukwu ahụ, Elelia na ndi otu ya kwawa akwa n'ihi na ha amaghi onye gaje izoputa ha. Okpu-nko-nti si ha ka ha ghara inye onwe ha mmekpa ahụ n'ihi na ya no n'ebe ahụ, na o ga-abu oke ihe ihere ma ero gbuo nwa nna ya bu Dibia, mgbe ite igwe ahụ malitere inu oku nke ukwu, ya kpupu okpu ya, mmiri si ya na nti nuputa, menyo oku ahụ niile. (Achara, ENIOM, 1989: 21 & 59).

E lee anya n'ihe niile odee kowaputara n'ebe a, i ga-ahụ na o bu ihe agaghi emenwu eme n'ihi na onweghi ka nti mmadu ga-esi gbaputa mmiri ga-emebe osimiri ma o bu gbanyunwuo oku na-enwu enwu. Ya bu na o ji agwa a ziputa njiamatu n'akwukwo a.

viii. Ntj-Anụnụ

Ntj Anụnụ na-anụ ihe ọ bụla mmadụ kwuru na nzuzo, n'agbanyeghi ebe a nọ kwuo ya. Nke a putara ihè n'akwukwo a gụrụ.

E kwuru si na ọ bụ ifufe na-ebutere ya okwu niile n'ihì na ihe ndị a ọ na-anụ abughị ihe e kwuru n'olu ike, kama ọ bụ ihe ndị e kwuru n'olu nro. Ntj-anụnụ gwara Elelia na ndị otu ya si na a chọba a hụ akọbeghi n'akpa dibia, ha emela oke mkpọtụ, ka yañaa ntị, mara ebe nwa ahụ na nne ya nọ na-ekwu okwu. Ọ dighi anya ọ tọọ aka n'agwa etiti ebe mmadụ abụọ ndị a nọ. (Achara, ENIOM, 1989: 19 & 61).

E lee anya n'aha niile ma ọ bụ agwa niile ndị a Achara jichara ziputa akukọ njiamaatụ n'akwukwo ya nke nwanchocha deputachara n'elu, anyi ga-ahụ na etu odee akwukwo siri kowachaa agwa ma ziputa agwa niile a, ọ ga-ekwe anyi ghota na aha ndi a abughị aha mmadụ nwere ike iza n'ụwa mmadụ, akparamagwa ha na ihe ha puru ime bu ihe ndi mmadụ nkiti enweghi ike ime. Nke a ziputara na agwa ndi a na-egosi ihe ka mmadụ ike nke nwere ike inyere mmadụ aka n'uzo di omimi iji mejuputa ebumnobi mmadụ. Ihe ndi a na-eme ka oghu chemie echiche ime iji cheta ihe e nwere ike iji tunyere agwa ndi a nyeere Elelia aka na ndu mmadụ n'ụwa a.

3.3 Echiche ufodu odee ji ziputa njiamaatu

Odee di iche iche na-esite n'echiche di n'akukọ ha na-akọ na-arugara ihe ufodu na-eme n'ụwa aka. ọ bụ ihe nrugara aka ndi a ka njiamaatu na-eme ka mmadụ mata site n'iji echiche odee ziputara n'akwukwo ya tunyere ihe na-eme n'ụwa a na-ahụ anya. N'akwukwo abuo e ji mee nchocha a hutara mmetuta n'etiti echiche ndi odee ji mee ngosi na ihe ndi na-eme n'ụwa taa.

i. Amamihe

D. N. Achara ziputara echiche amamihe n'akwukwo abuo ndi a horo. Elelia bu nwata gosiputara oke amamihe n'ihe niile ọ na-eme nakwa na mmekorita ya na ndi ozo. ọ bu site n'amamihe ya na enyemaka ndi ozo ka o ji merie Eze amaghi ihe oma. Echiche a putakwaraihen' *Ala Bingo*. Ndi odibo Eze ogara olu n'afọ lota n'afọ ziputara amamihe site n'igwa nna ha ukwu okwu oge o ji iwe si naya agaghi aga ihu odibo ya ziri ka ọ bia. ozo bu na okpara eze, ogo ziputara amamihe oge nna ha nyere ha nnwale.

ii. Ogologo ntachi obi

N'Elelĩa na *Ihe O Mere*, odee ziputara Elelĩa dї ka nwata nwere ogologo ntachi obi. Nke a putara ihe na mmekorĩa ya na Eze amaghї ihe ọma. N'agbanyeghї nhїamahụ Elelĩa na-agabiga n'ihe niile eze sї ya mee, ọ tachiri obi na-eme ihe ndї ahụ niile. Ebe ọzọ odee ziputara echiche a bụ n'Ala Bingo, oge Eze ọgara ọlụ n'afọ lota n'afọ chorọ ihu, jide ma lụọ ada eze bi n'osimiri Bingo. O nwere ntachiobi ganye na ebumnobi emezuo.

iii. Mpako

Mpako putara ihena ndu eze ndi a hutara n'akwukwo abuo a hoooro maka nchocha a. N'Ala Bingo, Eze ọgara ọlụ n'afọ lota n'afọ chorọ ka ọ buru naani ya bi n'ala Bingo. Nke a mere o ji chee na onye nwe nzọ ukwu ọ huru bu onye nwere ike ibia luso ya ọgu nara ya ala ahụ. O ziputkwara mpako oge ohu ya gwara ya ka ọ bia nara ozi. Nke gaara anapu ya nwunye ya n'ihı na o ji mpako wee ju iga za ohu ya oku ọ kporo ya iji gwa ya ihe ọ ga-eme iji jide nwaagboghọ ahụ bi n'osimiri Bingo, ganye na ndi ohu ya ndi ọzọ ariọ ya aririọ. Lee ihe o kwuru (AB: 15) "ọ buchakwa n'ihı na m na-achọ ilu nwanyi a ka m ga-eji za oku nile ndi bu madu nandi na-abughı madu kporo m? Agaghı m aza oku nke a."

iv. Ihu ọma

N'Elelĩa na *ihe o mere*, odee ziputara enwem ihu ọma. Elelĩa nwere ihu ọma n'ebe mmadu na ekere uwa ndi ọzọ no. A hutara ihu ọma a nandu Elelĩa n'oge na ogo di iche iche. Nke mbu oge Eze amaghı ihe ọma gwara ndi odibo ya ka ha legide Elelĩa anya mata oge ọ dara iwu: Achara (ENIOM, 1986:5) "Mmadu ndi a niile ọ kpotara anaghı ya nti, n'ihı na ha niile bu enyi Elelĩa".

N'ụwa ta a, mmadu nwere ike inwe udi ihu ọma di etu a nke na ihe na-agara ya kariya ka o si agara ibe ya. Nke mere Igbo ji si na agbaka m mbu bu nri onu, ọ bu Chukwu na-enye aku. N'Ala Bingo, Eze ọ gara ọlụ n'afọ lota n'afọ nwetara ihu ọma n'aka nna nwaagboghọ ahụ bi n'osimiri Bingo, o wee koro ya ihe niile ga-eme ka o jide Ada eze.

v. Mmegbu

Nke a putara ihe n'akwukwo ndi a hoooro, o ziputara mmetuta njiamatu n'ụwa a na-ahụ anya n'ihı na a na-ahukari nke a n'aka mmadu di iche iche. otutu oge ka otutu mmadu na-enweta mmegbu n'aka ibe ha n'ụwa a na-ahụ anya, okachasi n'ebe ndi ji ego kariya ibe ha ma ọ bu ndi nwere ihe kariya ibe ha no. Ha choputa na mmadu ahụ enweghi onye na-ekwuru ya onu ya nke a ga-enye ha nfum obi ime onye di etu a etu o si masi ha di ka anyi huru n'ebe Elelĩa na Eze amaghı ihe ọma no nakwa n'ebe ọgara ọlụ n'afọ lota n'afọ na ndi ohu ya no. ọ

bụ n'ihì na ọ chọputara na Elelịa si n'ezinaụlọ enweghị ka ọha ha ka o ji emegbu Elelịa.

N'*Ala Bingo*, a hụrụ mmegbu n'etu ọgara ọlụ n'afọ lọta n'afọ si emeso ndị ohu ya. Onye daa n'ọrịa o dote ya n'ohia, ebe naanị ya ga-anọ. Ma onye dị etu a ọ nwurụ anwụ ma ọ dị ndụ abughị ihe ọ choro ịma.

4.0 Nchikọta na Mmechi

4.1 Nchikọta nchọputa

N'ederede nchọcha a, e sitere n'ileba anya n'akwukwo akukọ abuo, *Ala Bingo* na *Elelia na ihe O mere* nke D.N. Achara dere wee ziputa njiamatu n'akwukwo agumagu Igbo. Agwa di iche iche putara ihè n'akwukwo Igbo ndi a hooro ziputara njiamatu. Agwa ndi a gunyere Nnunu, Afọ Afọ, Atimkpara, okpu nko nti bu ndi o ji ziputa na o nwere ihe ndi kariri mmadu na-enyere mmadu aka na njem ya n'ụwa; Elelịa nandị ohu ọgara ọlụ n'afọ lọta n'afọ, bu agwa odee ji ziputa ndu nwa ogbenye; Eze Amaghi-ihe- oma na ọgara ọlụ n'afọ lọta n'afọ, bu njiamatu ọgaranya na ndi ochichi.

Amamihe, ogologo ntachi obi, qh̄x̄, ihe oma, mmegbu, bu echiche odee ziputara n'akwukwo abuo a iji gosi mmetuta njiamatu n'ụwa a na-ahu anya.

4.2 Mmechi

Site na ntucha e mere n'elu, a hutara na agumagu Igbo na-eziputa njiamatu di iche nke na-enye aka ahazi echiche ndi Igbo. Edemedede a mezuru ebumnobi ya bu iziputa njiamatu di di iche iche D. A. Achara ziputara n'akwukwo ya ndi a hooro. A turu anya na nchọcha ga-enyere onye o bua na-agu agumagu Igbo aka ichemi echiche ime iji nwetacha ogiri na ukpaka di ime akwukwo di etu a.

Edensibija

Abrams, M. H. & Harpham, G. G. (2012). *A glossary of literary terms*. Wadsworth: Cengage Learning.

Achara, D. N. (1981). *Ala Bingo*. Ibadan: Longman Nigeria.

Achara, D. N. (1989). *Elelia na Ihe O Mere*. Ibadan: Longman Nigeria.

Amberg, J. S. & Vause, D. J. (2009). *American English: History, structure and usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Canfield, J. V. (1981). *Wittgenstein: Language and world*. Amherst: University of Massachusetts Press.

Emenanjo, E. N. (1989). *Atumatu Agumagu na Atumatu Okwu*. Zaria: Longman Nig.

- Fromkin, V. Roadman, R. & Hyams, N. (2014). *An introduction to language*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Ibitola, A. O. (2015). *Essential Literature in English for Semon Secondary School*. Lagos: Tonad Publishers.
- Nwadike, I. U. (1992). *Ntọala Agumagu*. Nsukka: Ifunanya Publishers.
- Obidiebube J. I. (2011). *Amụmamụ Ozuruoha Igbo 2*. Nsugbe: General Studies Department, Homer & Hammer.
- Odii B. C, Okeke C. O, Onu J. C, Prezi G. O, Ugwuona C. N, (2013). *Igbo Adị, Igbo – English, English-Igbo Dictionary of Linguistics and Literary Terms*. Nsukka: University of Nigeria Press Limited.